

دعا: یک کنش اجتماعی دینی - مؤثر، مستمر، فراگیر

(تحلیل ادبیات دعا پژوهی)*

سید محمود نجاتی حسینی^۱

تاریخ پذیرش: ۹۲/۶/۲۵

تاریخ دریافت: ۹۲/۲/۳

چکیده

از منظر جامعه‌شناسی دین (نگاه اجتماعی به دین) و جامعه‌شناسی دینی (نگاه دینی به جامعه) دعاخوانی و دعا کردن یک کنش اجتماعی دینی است، کنشی است مؤثر (به لحاظ اعتقاد و باور دعاکنندگان مبنی بر اثرات مثبت آن بر فرد و زندگی اش)، مستمر (به لحاظ شایع بودن و جاری شدن آن در تمام ساعات و آنات زندگی روزمره فردی و اجتماعی) و فراگیر (به جهت سریان دعا به تمامی رخ داده‌های زندگی روزمره).

در این میان، دعای دینی از جایگاه خاصی برخوردار است، بیشتر به این دلیل که محوری برای پیوند ابعاد مختلف دین‌داری اجتماعی را بر عهده دارد. به عبارتی، کنش اجتماعی دعاخوانی هم در خدمت تقویت باورهای دینی است، هم با شعایر اجتماعی خاصی همراه است، هم به عنوان نوعی تجربه دین‌داری نو شونده و روزمره با تقویت اخلاق دینی مرتبط است و هم اینکه سرشار از معارف و آگاهی‌های عقیدتی و معنوی است. اینها را می‌توان جزو شئون کنشی دعای دینی دانست. از این لحاظ، این سؤال‌ها پیش کشیده می‌شود: «فلسفه دعا چیست؟»، «دعای دینی معاصر حاوی چه ایده‌ها و مضامین کلیدی است؟»، در نهایت، در «دعای اسلامی و شیعی موجود چه رگه‌های گفتمانی می‌توان یافت؟»

ما در این مقاله با این هدف و با استفاده از روش تحلیل ثانویه و تحلیل محتوا به سراغ ادبیات دعاپژوهی موجود (لاتین و فارسی) رفته‌ایم. برخی از یافته‌های اصلی ما نشان می‌دهد که از حیث محتوایی و شئون متمایز دعا دینی سه گونه دعا متصور است:

(الف) دعای ابراهیمی (که وجه بارز آن تجلی تعبد و تدین است)؛

(ب) دعای اسلامی (که شأن متمایز آن ایجاد ارتباط با خداوند است)؛

(پ) دعای شیعی و سرآمد آن «دعای اسلامی ابراهیمی» (که خصیصه ممتاز آن تجلی نیاز و عشق، احساس عارفانه، خود آگاهی اجتماعی و ابراز ایدئولوژی است).

کلمات کلیدی: جامعه‌شناسی دعا، دعای اسلامی و شیعی، دعای یهودی مسیحی، ضد دعا، فلسفه و فرهنگ دعا، دعای دینی معاصر

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی تحلیل گفتمان اجتماعی دینی دعای شیعی، است که با حمایت دانشگاه آزاد اسلامی واحد آشتیان انجام شده است.

^۱ عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد آشتیان، nejati.hosseini@gmail.com

مقدمه

نه تنها در ادیان ابراهیمی، بلکه در شبه ادیان آسیایی (بودیزم، هندوییزم، تائوییزم، شینتوییزم، زرتشتییزم) و نیز ادیان کاذب و فرقه‌های نوظهور روزافزون هم می‌توان شاهد مناسک و مراسمی مشابه دعاخوانی نظیر ورد^۱ و ذکر^۲ بود. هرچند به جهات گوناگون کنش دعاخوانی در ادیان ابراهیمی به لحاظ ماهیت ذاتی این ادیان، که دارای خدا هستند، منطقاً متفاوت از سایر نظام‌های اعتقادی و متافیزیکی و عرفانی زمینی است؛ با این وجود نفس وجود دعاخوانی برای رفع نیازهای معتقدان تکذیب‌شدنی نیست.

از منظر جامعه‌شناسی دین، دین‌داری به عنوان یک عمل اجتماعی دارای پنج بعد به هم پیوسته است: باور دینی (اعتقادات کلی دربارهٔ دین، خداوند، دنیا، آخرت، معاد، ملکوت و...)، مناسک دینی (انجام مراسم عبادی به صورت فردی و جمعی از قبیل نماز، دعا، روزه و...)، اخلاق دینی (اعتقاد به حضور مؤثر پیامدهای معنوی اعتقادی دین‌داری در زندگی مانند اعتقاد به ثواب و عقاب اعمال)، تجربهٔ دینی (داشتن و بیان حس مواجهه با خداوند و عالم ملکوت و اوامر متافیزیکی مانند رؤیاهای مقدس و شفا یافتن)، دانش دینی (آگاهی‌های اساسی از معارف دینی از جمله در زمینهٔ مسائل فقهی روزمره و تاریخ پیامبران و...).

می‌دانیم که در این میان، دعای دینی از جایگاه خاصی برخوردار است، بیشتر به این دلیل که نقش محور برای پیوند زدن میان ابعاد مختلف دین‌داری اجتماعی را بر عهده دارد. به عبارتی، کنش اجتماعی دعا خوانی هم در خدمت تقویت باورهای دینی است و هم با شعایر اجتماعی خاصی همراه است و هم به عنوان نوعی تجربهٔ دین‌داری نو شونده و روزمره با تقویت اخلاق دینی مرتبط است و هم اینکه سرشار از معارف و آگاهی‌های عقیدتی و معنوی است. به این معنا، دعای دینی و دعاخوانی به عنوان یک کنش اجتماعی دینی تبدیل به موضوع محوری برای جامعه‌شناسی دین و دینی (نگاه دینی به جامعه و نگاه اجتماعی به کنش‌های دین‌داری) می‌شود. حدود یک میلیون و دویست هزار مطلب اینترنتی راجع به موضوع دعا، فقط روی سایت گوگل، قابل دسترسی است. از این میان، تعداد محدودی برای ما قابل توجه‌اند. توضیح این نکته لازم است که برای منظور ما در این پژوهش، فقط آن بخش از این ادبیات سودمندتر است که مایه‌های اساسی را برای دعاشناسی و دعاپژوهی دارند. ضمناً باید توجه داشت که سنت‌های

¹ Hymn

² Dhikr

دینی در دعا بر حسب ادیان یهودی و مسیحی و سپس اسلامی نیز قابل ملاحظه‌اند. به این معنا ادبیات این سنت‌ها نیز در دعاپژوهی باید مورد اشاره و استفاده قرار گیرند. لذا در این مقاله منابع برگزیده ادبیات لاتین و فارسی دعا بر حسب سنت‌های دینی رایج به ترتیب ارائه خواهند شد. ما برای تحلیل بیشتر مضامین آنها از جداول تحلیل متن نیز استفاده کرده‌ایم.

اما ادبیات مورد استفاده برحسب قالب متنی آن (کتاب، مقاله، رساله دانشجویی، سایت اینترنتی، گزارش سمینار تخصصی) متنوع بوده است. به همین منوال ادبیات مزبور را براساس محتوای تخصصی آن در ذیل ژانر دعای ابراهیمی عام (یهودی و مسیحی) و خاص (اسلامی و شیعی) و نیز دعای نوپدید (برخاسته از فرقه‌های نوظهور و شبه ادیان و ادیان کاذب)، که ما آن را ضد دعا نامیده‌ایم، مورد تحلیل قرار گرفته است. با این وجود محتوای این ادبیات بر حسب مقتضیات نظری دعای دینی مرتب شده‌اند.

۱) وجوه پدیدارشناختی دعا

دست کم چهارده عنوان کتاب و مقاله تحلیلی و مناسب در این باره قابل ذکرند. کتاب مرجع در دعاپژوهی «پدیدارشناسی دعا و عبادت» ویراسته الیس بنسون و ویرزبا (۲۰۰۵) است. مضامین اصلی که در این کتاب از سوی تعدادی متخصص چند رشته‌ای بحث شده عبارت است از: عبادت و دعا در ادیان توحیدی و غیر توحیدی، دعا و عبادت در زندگی مادی (ادوارد مونه)، دعا و عبادت و فضاسازی مقدس (جیمز منش) نظریه اخلاق مسئولیت لویناس و دعا (جیل رابینز)، دعا و عبادت و تقدس‌گرایی در مدرنیته (نورمن ویزبا)، کلام محوری در دعا و عبادت (سلثو مک نلی کرنز)، متافیزیک انتظار و دعا و عبادت (بنجامین کرو)، شناخت کاربردی خود و دعا و عبادت (ترنس وایت)، عبادت شخصی (کریستینا شوایتنر)، ماهیت دیالوگی دعا و عبادت (مایکل آندره)، رهایی بخشی در عبادت و دعا (لیزا مک کالوف). دغدغه اصلی پدیدارشناسی دعا و عبادت نشان دادن مکانیزم و روح دعا - عبادت به عنوان مسیری برای تعمیق و تشدید تجربه تدین و تعبد از طریق متصل کردن من، تو، او و ما به امر مقدس و باری تعالی با اهداف انسانی اجتماعی متعالی در جهان مدرن است.

در همین زمینه می‌توان به دو مورد نوشتار اینترنتی با عنوان دعا و ورد (سایت ویکی پدیا، ۲۰۱۱) نیز اشاره کرد. در نوشتار اول (دعاخوانی) توصیفات عمومی و مناسبی از فضای مفهومی

و تجربی عمل دعا کردن، رویه‌ها، تجربه‌ها و تنوعات آن ارائه شده است. نکته جالب در این نوشتار توجه به رویکردهای دعاخوانی و دعاکردن است. از این حیث به پنج رویکرد اشاره شده است: دعا و تقاضای مستقیم چیزی از خدا؛ دعا به عنوان عمل تربیتی؛ دعا به عنوان درخواستی برای هدایت دیگری؛ دعا برای تجربه خدا؛ دعا برای تحول خود. در نوشتار دوم (وردخوانی) نیز مناسک اورادخوانی مذهبی و عقیدتی توضیح داده شده است. ورد در اصل نوعی آهنگ و تم مذهبی است که به صورت فردی و گروهی به عنوان نیایش به کار می‌رود. در سنت مسیحی، اوراد عمدتاً در کلیسا به همراه ارگ خوانده می‌شود.

در سه مقاله بعدی، که مورد بررسی قرار خواهد گرفت، مضمون دعا به دقت تمام در سنت ادیان ابراهیمی تحلیل شده است. در مقاله «دعا در اسلام» (گرهارد باورینگ، ۲۰۰۴) نیز، که مستخرج از دایره‌المعارف چهار جلدی قرآن (ویراسته دامن مک آلیف) است، فضای سمانتیکی و معناشناختی دعای اسلامی تشریح شده است. باورینگ به ترتیب به موضوعاتی مانند: تمایز میان صلاه با دعا و ذکر، اشتقاقات دعا در قرآن، تفاوت میان دعا در عرب جاهلی با دوران اسلامی پرداخته است. دوحرف کلیدی این مقاله این است که دعای اسلامی عمدتاً معطوف به تاثیر عملی در تقویت ارتباط میان بنده با خدا است. دیگر این که از منظر قرآنی دعا مسیری تکمیلی در کنار صلاه است.

در مقاله «ذکر در اسلام» (ویلیام چیتیک، ۲۰۰۵) نیز، که مستخرج از دایره‌المعارف ۱۴ جلدی دین (ویراسته لیونل جونز) است، به ذکر به عنوان خاستگاه اصلی دعا پرداخته شده است. جونز میان دعاخوانی، به عنوان یک عبادت شخصی یا به صورت گروهی در برخی مناسک، و ذکرخوانی، به مثابه عمل گروه‌های متصوفه، تمایز قائل شده است. او دعا را نوعی تقاضای همراه با استغاثه برای مطالبه چیزی از خداوند می‌داند که در عبادات یومیه مسلمانان به آن سفارش شده است. وی همچنین معتقد است که ذکرخوانی در قرآن ۲۷۰ بار آمده است و بیشتر برای تکرار مستمر صفات الهی، بازتولید سعادت اخروی، تکریم مجد باری تعالی و رسول الله و تقویت تابعیت از سنت رسول اکرم کاربرد دارد.

در مقاله «دعاخوانی در ادیان» (سام دی. جیل، ۲۰۰۵) روی چند نکته درباره ماهیت وجودشناختی دعا تأکید شده است. اول، دعا از حیث ریشه‌شناختی و معناشناختی چند وجهی است: هم یک متن مقدس برای برقراری ارتباط با خداست هم نوعی عمل عبادی برای تقویت رابطه با خداست و هم یک سوژه است برای مفصل‌بندی قطعات دینی در کنار هم. او

گونه‌شناسی دعا در ادیان ابراهیمی را مشتمل بر استغاثه، شکرگذاری، توسل، نذر کردن، عرض حال، شکواییه، اعتراف، استغفار، شفاعت و توبه انابت می‌داند.

بخش قابل توجهی از ادبیات دعاپژوهی لاتین نیز به پیمایش تجربی درباره عمل واقعی دعاخوانی اختصاص یافته است. در این زمینه ما به سه نمونه جالب توجه اشاره خواهیم کرد. در پژوهش اول، با عنوان بیابید برای دعاخوانی: تعاملات دینی و اقلان زندگی (ای.ای. کلارک و اولکس، ۲۰۰۹) نتیجه پیمایش به روی ۹۰ هزار پاسخگوی اروپایی از ۲۶ کشور با هدف سنجش اثرات دعا بر زندگی روزانه آمده است. این پژوهش تجربی نشان می‌دهد که در مجموع ۶۴ درصد از پاسخگویان اروپایی به عبادت و دعاخوانی می‌پردازند و ۳۶ درصد هم اعتقادی به این عمل دینی نداشته‌اند. از این ۶۴ درصد نیز ۲۸ درصد به صورت روزانه، ۹ درصد هفته‌ای دوبار و ۶ درصد هفته‌ای یکبار دعا و عبادت می‌کنند.

در پژوهش دوم، با عنوان «کشف گونه‌های دعاخوان و کیفیت زندگی» (ام.پولوما و بی.اف.پندلتون، ۱۹۸۹) دسته‌بندی جالبی از انواع دعاخوان در سنت غربی گزارش شده است. در مجموع ۴ گونه دعاخوان وجود دارد: دعاخوان متأمل (با هدف تجربه حضور خداوند در زندگی و شریک شدن با او)؛ دعاخوان مناسکی (به منظور قرائت متون دینی)؛ دعاخوان استغاثه‌ای (با هدف برآورده شدن حاجت و نیاز) و دعاخوان محاوره‌ای (برای طلب هدایت الهی). در پژوهش سوم هم که عنوان آن «سنجش تغییرات بینا ملی در نسبت میان تداوم دعاخوانی و حفظ سلامت در میان سالخوردگان اروپایی» (کی.هانک و بی.شان، ۲۰۰۸) است رابطه آماری و معنادار میان عبادت و دعاخوانی در میان سالخوردگان اروپایی و میزان حفظ سلامتی آنها بررسی شده است. پژوهش نشان می‌دهد که از این جهت عمل دینی دعا و عبادت شخصی تأثیر مثبتی بر حفظ سلامتی این افراد و مواجهه درست آنها با وضعیت‌های بحرانی مانند بیماری‌های لاعلاج، معلولیت‌ها و آستانگی مرگ داشته است.

در سه مقاله منتخب دیگر نیز مسئله دعاخوانی از منظر کاملاً نظری در ضمن بحث از جامعه‌شناسی الهیاتی بررسی شده است. در مقاله اول، با عنوان «کشف مجدد امر الهیاتی در جامعه‌شناسی: مبانی و امکانات» (دبلیو.جی. اف.کنان، ۲۰۰۳) به نقش دعای دینی در پیوند دادن خود و دیگری پرداخته شده است. در مقاله بعدی که عنوان آن «زبان‌های حوزه عمومی: کثرت-گرایی دینی، منطق نهادی و جامعه مدنی» (آر.اچ. ویلبامز، ۲۰۰۷) است بر نقش کثرت‌گرایی

دینی برای مواجهه با خشونت‌های دینی و تقویت مدارای مذهبی با فرقه‌های مختلف اعتقادی تأکید شده است. به نظر می‌رسد دعا در این باره می‌تواند خود و دیگری را به همدیگر جوش داده و مدارای دینی فرهنگی بینا ادیان را توسعه دهد. در مقاله دیگر با عنوان «از کنت تا بودریار: جامعه‌شناسی الهیاتی پس از پایان امر اجتماعی» (آورنیک، ۲۰۰۰) به نقش و تأثیر دعا در دوران سکولاریزم اشاره مختصری شده است. هم چنین ماهیت اجتماعی دعاخوانی به عنوان غلیان وجدان جمعی دورکیمی تحلیل شده است.

در دو مقاله آخری که انتخاب شده اختصاصاً نظریه اخلاق مسئولیت دینی یهودی متعلق به امانوئل لویناس، فیلسوف برجسته یهودی، که مبنای آن محور دعاست، شرح شده است. عنوان این مقاله‌ها عبارت است از: «چه کسی دعا خوان است؟ لویناس و مسئولیت مکلف نقض نشدنی» (جوئل رابینز، ۲۰۰۵) و «معرفی لویناس» (سی کاتز و ال. توت، ۲۰۰۵). لازم به ذکر است که مقاله اخیر مقدمه مبسوط ویراستاران در کتاب چهار جلدی امانوئل لویناس: ارزیابی انتقادی است.

۲) وجوه فلسفی کلامی ایدئولوژیک دعا

در حالی که ادبیات دعاپژوهی لاتین با محدودیت‌های معناشناسی و وجودشناسی همراه است اما سرشار از مباحث نظری دقیق و یافته‌های تجربی قابل توجهی هستند. حال آن که در ادبیات دعاپژوهی اسلامی و شیعی، و با وجود گستردگی کمی آن، متأسفانه مباحث نظری و یافته‌های تجربی کم‌رنگ است. بنابراین صرفاً می‌توان به منابع پراکنده‌ای که عمدتاً الکترونیکی است (و برگرفته از سایت‌های دینی معروف از جمله سایت‌های «حوزه نت»، «تیبان» و «شیعه آنلاین» هستند) اشاره کرد. از حیث شکل‌شناسی ادبیاتی نیز، متون دعاپژوهی اسلامی و شیعی موجود و در دسترس را می‌توان در چند دسته مرتب کرد: کتاب، مقاله، پایان‌نامه‌های دانشجویی ارشد و دکترا، گزارش سمینارهای مذهبی و نوشتار الکترونیکی (مشمول بر: مطالب سایتی، پست‌ها و کامنت‌های وبلاگی). ما در ادامه با استناد به نمونه‌هایی از این ادبیات تلاش خواهیم کرد مروری تحلیلی بر محتوای آن‌ها داشته باشیم. لازم به ذکر است که این ادبیات از لحاظ محتوایی بیشتر از سه نوع محتوا برخوردارند: مقایسه مختصر دعا در ادیان، توصیف کلی ماهیت دعای اسلامی و تفسیر اجمالی دعای شیعی.

الف) فلسفه دعای ادیان و ایدئولوژی دعای شیعی

در دسترس‌ترین کتاب سنتی از این حیث فلسفه دعا و مقایسه دعا در اسلام و سایر ادیان (حسینی نایینی، ۱۳۸۶) است. در این کتاب، که در قالب یک طرح پژوهشی زیر نظر پروفیسور کلب عابد، رئیس دانشکده الهیات در دانشگاه اسلامی علیگر هند، تدوین شده است، مؤلف فقید، دکتر شمس‌الدین حسینی نایینی (شهید در حادثه ۷ تیر ۱۳۶۰) طی بیست و یک فصل به موضوعاتی از جمله این موارد پرداخته است: دعا و جایگاه آن در جامعه بشری، نیایش در داستان‌های اساطیری، لزوم پاک‌سازی دعا‌های شیعی از پیرایه‌ها، شرایط اجتماعی استجاب در ارتباط با فلسفه نیایش، شرایط فردی در پذیرفته شدن دعا، زمان و مکان دعا، دعا‌های غیر قابل قبول و محتوای نیایش در مذهب ما. وفق ابراز مؤلف، این مضامین با استفاده از منابع اصلی دعا‌های ادیان، منابع اصلی تشیع امامیه، مانند اصول کافی و نهج البلاغه، برخی از منابع هندی مانند اوپانیشادها، منبع پارسی اوستا و خرده اوستا، منابع تاریخ ادیان و دیگر منابع فارسی مذهبی مانند متون معلم شهید آیت ... مرتضی مطهری تنظیم شده است. مؤلف هدف کتاب را ذیل سه موضوع مرتب کرده است: اثبات فطری بودن دعا، اثبات مقایسه‌ای برجستگی دعای اسلامی و شیعی و پاک‌سازی دعای‌های منتسب به اسلام و تشیع امامیه. اما یکی از مهم‌ترین کتاب‌ها در این باره، که هنوز هم نزدیک‌ترین متن در اسلام‌شناسی دعای شیعی به شالوده نظری این پژوهش است، زیباترین روح پرستنده امام سجاد (ع) از دکتر علی شریعتی اسلام‌شناس برجسته و جامعه‌شناس دینی معاصر است. این کتاب با هدف تدوین فلسفه دعای شیعی و تفسیر جامعه-شناختی و سیاسی ایدئولوژیک جایگاه دعای ناب شیعی، با استناد به یکی از مهم‌ترین منابع اصیل در دعای شیعی یعنی صحیفه سجادیه از امام علی ابن الحسین زین العابدین (ع)، است. ماهیت فکری مؤلف این اثر که مشتمل است بر جهتگیری ایدئولوژیک، انقلابی و سیاسی از تشیع علوی، نقطه مقابل آنچه شریعتی «تشیع منحن صوفی» می‌نامد، محورهای آن به‌خوبی بیانگر جو فکری و فضای مفهومی حاکم بر چنین متن دعاپژوهی شیعی است. کافی است به این محورها با تأمل نگاه شود: معنای زین العابدین (ع)، اهمیت نیایش، عشق و تنهایی، مفهوم ثواب، دعای در مکتب تشیع، انسان امروز و جامعه امروز، زندان‌های انسان، نیایش، ضمایم دعا‌های صحیفه سجاد و فرازهایی از صحیفه سجادیه.

برخی از مضامین مهم این کتاب عبارت‌اند از: نیایش در تاریخ شیعه می‌تواند به عنوان مکتب امام سجاد (ع) نام‌گذاری شود. دعا و عبادت و نیایش در تاریخ ادیان تجلی دو احساس بشری بوده است: نیاز و عشق. دعای ناب اسلامی مشتمل است بر سه بعد مهم: بعد فقر و نیاز، بعد احساس عارفانه و عاشقانه و بعد خودآگاهی و آموزش عقیدتی سیاسی ایدئولوژیک. دعای شیعی علاوه بر داشتن ویژگی‌های دعای اسلامی دارای بعد مسئولیت انقلابی معنوی نیز هست. دعای شیعی مسیری است عاشقانه و عارفانه برای رهایی از زندان نفس و خویشتن خویش. دعای ناب شیعی، در شکل علوی و سجادی آن، مکتبی است که تجلی‌گاه عشق، آگاهی نسبت به جهان و عرصه نیازهای انسانی، نماد جهاد و مبارزه اجتماعی فرهنگی سیاسی در یک وضعیت ناهنجار اجتماعی است.

در میان مقاله‌های در دسترس نیز دو عنوان مقاله چشمگیر است. اولین مقاله، سیری در دعا و نگارش متون دعایی (شهیدی، ۱۳۸۹) مربوط به ادبیات دعای اسلامی و شیعی است. مقاله مزبور دارای چند بخش است: ادبیات دعا در مذهب شیعه، دعا از منظر فطرت، دعا از دیدگاه قرآن، دعا از دیدگاه روایات، آفاق تعبیر در دعا، آفاق جلیل تربیت، دعا و سلوک الهی، حوزه‌های گوناگون آداب دعا: آداب دعای شیعی تا زمان شیخ طوسی، آداب دعای شیعی از شیخ طوسی تا ابن طاووس، ابن طاووس و ادبیات دعا در شیعه، آداب دعای شیعی از ابن طاووس تا کفعمی، آداب دعای شیعی پس از کفعمی تا شیخ عباس قمی. این مقاله از چند جهت برای دعاشناسی و دعاپژوهی شیعی حائز اهمیت است: از لحاظ ذکر پیشینه تاریخی نگارش دعا و از حیث ذکر جایگاه دعا در متن مقدس، سنت‌النبی (ص) و سنت ائمه اطهار (ع). ضمناً با توجه به استناد این مقاله به پنجاه متن تاریخی سنتی در ادبیات دعای اسلامی و شیعی از جهت کتاب‌شناسی نیز مقاله دارای اهمیت است.

روی هم ایده‌های اساسی که برگرفته از این مقاله است را می‌توان در چند بند مرتب کرد: اول، دعا مکتب نشر معارف انسانی اسلامی شیعی است. دوم، دعا وفق حدیث منسوب به رسول الله (ص) مغز عبادت است (الدعا مخ العباده). سوم، دعا وفق تعالیم ائمه اطهار (ع) برترین عبادت است (هو الدعاء و افضل العباده الدعاء). چهارم، قلب دعای اسلامی شیعی حال دعاست و نه لقلقه لسانی دعا. پنجم، دعا امری فطری است و از منظر قرآنی متصل‌کننده آدمی به خداوند است. ششم، دعا در خدمت تربیت معنوی انسان است. هفتم، دعای اسلامی شیعی انسان‌ساز و جامعه‌ساز است.

علاوه بر این ایده‌های مهم، مقاله مزبور همچنین شرحی مستوفی از گونه‌شناسی ادبیات دعای شیعی است. بر این اساس چند دسته ادبیات دعای شیعی قابل شناسایی است: دسته اول، کتاب‌های حاوی دعا، مانند «مصباح المتهدج» از شیخ طوسی، «اقبال الاعمال» از سید ابن طاووس و «بلد الامین» از شیخ کفعمی. دسته دوم، کتاب‌های نوشته شده درباره دعا، مانند «عده الداعی و نجاح الساعی» از ابن فهد حلی و «آداب دعا» از سید محمد باقر بن اسماعیل خاتون آبادی. دسته سوم، کتاب‌های طلسمات و تعویذها، مانند «مهج الدعوات و منهج العبادات» از سید بن طاووس. دسته چهارم، کتاب‌های استخاره، مانند «فتح الاویاب» از سید بن طاووس و «مفاتیح الغیب» از علامه مجلسی. دسته پنجم، کتاب‌های زیارات، مانند «کامل الزیارات» از ابن قولویه و «المزار» از شیخ مفید.

مقاله دوم، «دعا و عبادت از دیدگاه شهید مطهری»، شرحی بر دیدگاه‌های یکی از روحانیون برجسته در اسلام‌شناسی است. محورهای این مقاله نیز به‌خوبی نشان دهنده طرز تفکر روشنگری دینی مرحوم مطهری به دعای شیعی است. این محورها عبارت‌اند از: دعا نباید جانشین فعالیت انسان باشد، دعا هم طلب است و هم مطلوب، شرایط دعا، اهمیت نماز، هماهنگی بین عبادات و توجه به جامعه و امور اجتماعی، رابطه عبادات و سایر امور زندگی و فلسفه نماز. اما ایده‌هایی که می‌توان از این محورها استنباط کرد به این شرح هستند. اول، خداخوانی در قالب دعا و عبادت در دو حالت اتفاق می‌افتد: اضطرار و اختیار ولی کمال نفس در حالت دوم است.

دوم، دعا و عبادت دو ابزار تعالی معنوی روحی هستند و با یکدیگر دارای چندین نسبت هستند: دعای به معنای خاص و عبادت به معنای عام؛ عبادت فاقد جنبه دعایی؛ دعای ملازم با عبادت و عبادت ملتزم به دعا؛ دعای ناب و عبادت ناب. سوم، دعا و عبادت خالص یکی هستند. چهارم، دعا نباید مانع مسئولیت، تلاش و سعی عقلانی شود. پنجم، دعای اسلامی شیعی حقیقتاً هم مقدمه - وسیله است و هم نتیجه - غایت. ششم، دعاخوانی نباید مصنوعی باشد، بلکه باید از سر احساس نیاز حقیقی خالص باشد. دعا نباید با اصول طبیعت بشری، معارف اسلامی و انسانی منافات داشته باشد. هفتم، دعا باید مانند اسباب مبارزه اجتماعی به صورت امر به معروف و نهی از منکر لحاظ شود.

ب) توجیه فلسفی، کلامی، عرفانی دعای شیعی

در مجموع نگارنده تنها به چکیده پنج پایان‌نامه دانشجویی در مقطع کارشناسی ارشد و دکترا با موضوع دعاپژوهی دسترسی داشته است که عبارت‌اند از: تعالیم عرفانی امام سجاد (ع) در صحیفه سجادیه (محمد لطیفی، کارشناسی ارشد تصوف و عرفان اسلامی، ۱۳۸۹)؛ نقش و اهمیت دعا از دیدگاه امام خمینی ره (فاطمه حسن نصیری، دکترای علوم قرآن و حدیث، ۱۳۷۹)؛ تبیین فلسفی استجابات دعا از دیدگاه ملاصدرا (مرضیه اسماعیلی گله جاری، کارشناسی ارشد الهیات و معارف، ۱۳۸۵)؛ تبیین فلسفی کلامی دعا (منصوره الوندی، کارشناسی ارشد فلسفه و کلام، ۱۳۸۱)؛ دعا و کارکرد آن (محمد طه موسوی، کارشناسی ارشد اخلاق و تربیت، ۱۳۸۳). روی هم ایده‌های مستنبط از این پایان‌نامه‌های محدود را می‌توان ذیل چند نکته مهم توضیح داد: اول، دعای سجادیه نوعی از تعالیم فلسفی عرفانی اخلاقی شیعی اسلامی است. دوم، زبان دعا ورای زبان فلسفه و عرفان به معنای خدایی شدن فرد در جامعه در ابعاد فردی و اجتماعی است. سوم، دعا در تربیت جوهر نفس و تکامل روحی مؤثر است. چهارم، دعا نسبت خاصی با قضا و قدر الهی دارد.

۳) وجوه بینا فرهنگی دعا

سمینارهای دعا پژوهی، با توجه به گستردگی مباحث و پرداختن به مضامین نو با دیدگاه انتقادی و مقایسه‌ای، اسناد مناسبی برای آشنایی بهتر و بیشتر با ادبیات دعاپژوهی هستند. هرچند تعداد این سمینارها در نسبت با موارد مشابه آن در مابقی موضوعات مذهبی، از جمله موضوعاتی که بار مذهبی سیاسی دارند متأسفانه انگشت‌شمار است. از متن مباحث چند عنوان سمینار برگزار شده که مرتبط با دعاپژوهی هستند می‌توان ایده‌هایی را برای فهم بهتر دعای اسلامی شیعی استخراج کرد. عناوین نمونه‌ای از این سمینارهای دعاپژوهی به این شرح است: جایگاه دعا و نیایش در ادیان (۲۱ آذر ۱۳۸۷)؛ قرآن و نیایش (۱۴ اسفند ۱۳۸۹)؛ دعا برای صلح: ادیان و فرهنگ‌ها و شهامت گفتگو (۶ و ۷ اردیبهشت ۱۳۸۵)؛ نشست حکمت دعا و مناجات در قرآن (۵ تیر ۱۳۸۹).

روی هم تعدادی ایده دعاپژوهی از این سمینارها می‌توان استخراج کرد که برای تدوین مبانی نظری این پژوهش حائز اهمیت است. اینها عبارت‌اند از: اول، دعا برحسب شخصیت معنوی دعاخوان متغیر است. دوم، دعاخوانی چندمرتبه‌ای است: برای رفع نیازهای مادی و

معنوی و عرفانی؛ این مرتبه اخیر بالاترین رتبه است. سوم، دعاخوانی چند سطحی است: مصالح فردی و اجتماعی؛ دومی اولی تر است. چهارم، مصالح اجتماعی مورد نیاز در دعاخوانی هم مادی و هم معنوی است. پنجم، دعا وسیله اصلی برای برقراری ارتباط صمیمی با خداوند است. ششم، دعاها می‌تواند منبعی غنی برای گفتگوی بینادیان و صلح جهانی برای مقابله با خشونت و تروریزم باشد. هفتم، دعاخوانی قرآنی شیعی سلاح برنده‌ای برای مبارزه با آفات عرفان‌های کاذب و پوچ‌گرایی و معنویت‌گرایی‌های نامتعارف موجود است. هشتم، دعاها و نیایش‌های هیجده‌گانه یهودی به صورت کلامی و عملی در قالب نمازهای یومیه در کنیسه‌ها صورت می‌گیرد. نهم، دعاها هیجده‌گانه یهودی اکنون مشتمل بر سه بخش اصلی هستند: مدح یهوه - خداوند، رفع حاجات عمومی و دعاها صلح. دهم، دعاها صلح یهودی مشتمل بر دعای توبه، دعای فهم، دعای فرج موعود یهود هستند. یازدهم، دعاها کلیسایی مسیحی مشتمل بر دعاها حمد خداوند، طلب مغفرت و طلب رزق هستند. دعای اسلامی داری سه رکن است: دعا، داعی و مدعو. دوازدهم، وفق تفاسیر شیعی معتبر، دعای شیعی، به عنوان غنی‌ترین و ناب‌ترین نوع دعا در ادیان و مذاهب، با هماهنگی قلب و فطرت و زبان تحقق می‌یابد. سیزدهم، در دعای شیعی هم ظرفیت وجودی داعی (دعاخوان و دعاکننده) و هم مدعو (خداوند) لحاظ می‌شود. زیارات جامعه شیعی شرح سفر معنوی از ادنی مراتب هستی خاکی به اعلی مراتب وجودی آسمانی هستند.

بخش بزرگی از اسناد دعاپژوهی به نوشتارهای الکترونیکی (اینترنتی)، که مندرج در سایت‌ها و وبلاگ‌های مذهبی است، اختصاص یافته است. برای مرور این نوشتارها باید آنها را در دو دسته دعاپژوهی عام (ادیان) و خاص (شیعی) طبقه‌بندی کرد. نوشتارهای الکترونیکی که به دعاپژوهی عام پرداخته عمدتاً شرح‌هایی بر دعا در ادیان مختلف ابراهیمی و نیز دعا در شبه مذاهب و فرقه‌های نوظهور و کاذب هستند. اما نوشتارهای الکترونیکی که موضوع آنها دعای اسلامی و شیعی هستند دارای موضوعات متنوعی می‌باشند. براین اساس این نوشتارها در چند قالب بیان شده‌اند: دعا در قرآن؛ دعا در زندگی پیامبر (ص)؛ دعا در نزد ائمه اطهار (ع)؛ دعا در روایات؛ زمان دعا؛ مکان دعا؛ شرایط استجاب دعا؛ موانع استجاب دعا؛ انواع دعاها منسوب به معصوم (ع). با توجه به این طیف گسترده و تنوع در طبقه‌بندی دعاپژوهی در ادامه مروری بر

ایده‌های اصلی مندرج در این نوشتارها بر حسب طبقه‌بندی بالا خواهیم داشت. از این جهت باید این ایده‌ها را براساس دعاپژوهی عام و خاص مرتب کرد.

۴) معناشناسی فرهنگی دعای یهودی و مسیحی

ایده‌های مستنبط از دعاپژوهی عام را می‌توان ذیل چند نکته مرتب کرد. اما برای تمایز این ایده‌ها برحسب ماهیت ادیان، بهتر است آنها را به تفکیک دین مورد نظر یا مشرب اعتقادی که منسوب به آن است - فارغ از درست یا نادرست بودن و یا حق یا باطل بودن آنها - ارائه دهیم. این تفکیک به‌خصوص از حیث مقایسه منزلت دعا و تعبیر از دعا در بین ادیان، شبه ادیان و مشرب‌های عقیدتی کاذب و باطل سودمند است. با این توضیح اکنون می‌توان فهم بهتری از ایده‌های دعاپژوهی زیر داشت.

الف) دعا در یهودیت

در یهودیت نماز و دعا، که به آن در زبان آرامی و عبری و سریانی صلوطا و عوطا می‌گویند، به مفهوم خمیدگی، فرودستی و ایستادن است. به این قرار نماز و دعا به عنوان شرعی‌ترین و مهم‌ترین رکن عبادت یهودی به صورت‌های فردی و جمعی در کنیسه‌های عبری برگزار می‌شود. در اصل این عبادت به مضمون ابراز خضوع و خشوع در برابر یهوه خدای یهودیت به سمت مسجدالاقصی و بیت‌المقدس است. به اعتقاد یهودیان دعا و نماز از بزرگ‌ترین اعمال نیک مؤمن است که به قصد تقرب و برطرف کردن حاجات باید دائماً در طول روز انجام شود. طبق عقیده فقهای یهود برای خداوند دعا و نماز خوشایند است و ذات قدوس الهی مشتاق شنیدن دعا و نماز عادلان و ابرار است. همچنین دعا و نماز عادلان نیکوکار خشم و غضب ذات اقدس الهی را به رحمت بدل می‌کند. برای دعا شرایط استجابتی وجود دارد که یهودیان سخت باید به آن پایبند باشند. لذا در شریعت یهود آمده است که هر آن کس که رضایت خدا را به جای آورد و آن دعا از ته قبل باشد و شایستگی آن را نیز داشته باشد دعایش مستجاب خواهد شد. اما هیچ کس نباید از ترس اینکه مبادا دعا و نمازش قبول نشود از دعاخوانی نمازخوانی طفره رود. نکته مهم دیگر در دعای یهودی دعاخوانی برای دیگران و هم‌نوعان است.

به این قرار چند ایده در دعاپژوهی یهودی قابل توجه است:

۱. دعا رکن عبادت و تعبد و ایمان است.

۲. دعا به صورت فردی و جمعی در کنیسه اجرا می‌شود.
 ۳. دعا وسیله ابراز بندگی و موجبات رضایت و رحمت الهی است.
 ۴. دعا مانند قربانی قلب‌ها و لب‌هاست.
 ۵. ایمان در دعا تجلی می‌یابد.
 ۶. شرایط استجاب دعا ادا شدن آن از ته قلب با خلوص نیت است.
 ۷. دعا برای هم‌نوع واجب است.
- توجه به چند نمونه از دعا‌های رایج در یهودیت معاصر نیز سودمند است:
۸. ای خدای عادل زمانی که من در نزد تو فریاد بر می‌آورم مرا اجابت فرما.
 ۹. ای خدا زمانی که من در سختی بودم به داد من رسیدی پس اکنون نیز بر من رحم فرموده و دعایم را اجابت فرما.
 ۱۰. ای خدای عادل راحت را به من نشان ده. مرا هدایت کن تا دشمنانم نتوانند بر من چیره شوند. دهان ایشان لبریز از دروغ است و دل‌هایشان مملو از شر.
 ۱۱. ای خداوند این تو بودی که مرا از رحم مادرم بیرون آوردی. وقتی در آغوش مادرم بودم از من مراقبت کردی مرا حفظ کردی. اکنون نیز مرا ترک مکن زیرا خطرات در کمین من است و غیر از تو کسی نیست که به داد من برسد.
 ۱۲. ای خداوند من از من دور مشو. ای قوت من به یاریم بشتاب. مرا از دهان این شیران برهان.
- یهودیان همچنین در موارد خاص دارای دعا‌های ویژه هستند:
۱۳. دعا برای توبه، مغفرت، نجات، شفا، برکت، گردآوردن آوارگان تبعیدی و داشتن داورانی عادل روی زمین.
 ۱۴. دعا برای بازگشت به صهیون و دوباره برقرارکردن معابد یهودی.
 ۱۵. دعای "شمونه" که باید ایستاده و رو به اورشلیم خوانده شود.
 ۱۶. دعای "عمیدا" بخش ویژه‌ای از دعای "قروش" (قدسی) که مایه برکت است.
 ۱۷. دعای "ماشیح" دعای معروف برای ظهور مسیح موعود یهودیت و منجی بشریت.
 ۱۸. دعای "کفاره" دعای مربوط به روز کیپور.
 ۱۹. دعای "خطر" دعایی که به هنگام خطر خوانده می‌شود.

۲۰. دعای «بامداد»: دعایی که به هنگام بیدارشدن از خواب باید خوانده شود.

ب) دعا در مسیحیت

در مسیحیت سنتی، که از حیث تحول در تاریخ ادیان و به نص قرآن کریم ادامه شرعی یهودیت است، نیز دعا جایگاه معنوی خاص خود را دارد. از عیسی مسیح (ع)، پیامبر عشق و رحمت، نقل است که «حتی برای کسی که به شما نیز کینه دارد دعا کنید». از این حیث توجه به دو شأن متفاوت و متمایز دعا در دو مسیحیت سنتی و معاصر مدرن شده مضمون خوبی برای دعاپژوهی‌های مسیحیتی است. نگاهی گذارا به این ادبیات می‌تواند تا اندازه زیادی ما را در شناخت بهتر و بیشتر این موضوع یاری کند. در این ادبیات به نمونه‌هایی از دعا‌های مسیحی توجه داده شده است، که هر چند از منظر اسلامی و قرآنی برخی از پاره‌های آن - مانند به کاربردن لفظ تثلیث (پدر - پسر - روح القدس) و عبارت خداوند به صورت «پدر آسمانی» - شرک جلی و کفر قوی است ولی محتوای مذهبی و معنوی آن جالب توجه است. از جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۲۱. ای پدر ما که در آسمان هستی نام تو مقدس و گرامی باد.

۲۲. نان ما را امروز نیز به ما ارزانی دار. خطاهای ما را بیامرز. چنان که ما نیز آنانی را که به ما بدی کرده‌اند می‌بخشیم.

۲۳. ما را از وسوسه‌های شیطان دور نگاه دار. ما را از شر او حفظ فرما. زیرا ملکوت و قدرت تا ابد از آن توست.

۲۴. ای خدای مهربان که ما بندگان خود را به رحمت خودت آفریده‌ای و به ما رتبه بشریت و آیین پیامبر حقیقی‌ات را مرحمت فرموده‌ای همانا تورا شکر می‌کنیم بر تمام نعمات، و دوست داریم که عبادت کنیم تورا در تمام روزهای زندگی، پس ای خدا ما را از شر شیطان و گرایش جسم و آرایش جهان ننگه دار.

روی هم چند ایده مهم از دعاپژوهی مسیحی قابل استنباط است:

۲۵. دعا کردن نوعی مشارکت در حضور خداوندی است.

۲۶. دعا فراتر از بیان کلمات است و در اصل اظهار مکنونات قلبی در نزد خداوند است.

۲۷. دعا دعوت خداوند از ما برای نزدیک‌تر شدن به تخت فیض معنوی او است.

۲۸. دعا برای تحصیل رضامندی خداوند است.

۲۹. دعا برای تقرب به خداوند است.

۳۰. دعا طلب کردن چیزی از خداوند است.
۳۱. دعا باعث برقراری رابطه شفاف با خداوند می‌شود.
- بخشی دیگر از ادبیات دعاپژوهی مسیحی به ذکر بیانات آباء معروف کلیسای مسیحی، از جمله "پولس رسول"، درباره دعا اختصاص یافته است. از جمله می‌توان به این چند نکته اشاره کرد:
۳۲. برای بخشش دیگران نیز دعا کنید تا پدر آسمانی نیز ما را ببخشد.
۳۳. خود و هم دیگر را به دعا و عبادت زیاد سفارش کنید تا آمرزیده شوید.
۳۴. دائم خداوند را شکرگزاری کنید.
۳۵. باید به عیسی مسیح در عبادت و دعا و نماز تمسک جست.
- در جدول شماره ۶ تصویری از دعا پژوهی عام: یهودی و مسیحی، آمده است.

۵) معناشناسی فرهنگی "ضد دعا" در فرقه‌های کاذب

در ادیان غیر ابراهیمی و غیر سامی نیز - مانند بودیزم، هندوویزم و زرتشتی - دعاگونه وجود دارد، هر چند نگارنده نتوانسته است به ادبیات مرتبط با آن دسترسی داشته باشد. اما در عوض، در شبه فرقه‌های عقیدتی و ادیان قلابی قارچی، مضامین ضد دعا گزارش شده است. در این باره هر چند ادبیات الکترونیکی قابل توجهی در دسترس نبوده است؛ با این وجود با اتکا به چند نمونه محدود و برای آشنایی بیشتر با این مضامین ضد دعایی در ادامه به چند نکته در این خصوص اشاره می‌شود. لازم به ذکر است بر خلاف تمایل عمومی در سطح جهانی به دعا، اما ضد دعا، که ماحصل شایع شدن محدود این‌گونه فرقه‌های عقیدتی نمای قلابی و کاذب است، خوشبختانه هنوز شکل جنینی خود را می‌گذراند و لذا نتوانسته است با اقبال عام مواجه شود. با این وجود ما صرفاً از جهت آشنایی بیشتر با این نسخه از ادبیات دعاپژوهی و با تأکید بر دو فرقه کاذب شیطان پرستی و مشرب هندی اشو به چند نمونه مهم از ضد دعا اشاره خواهیم کرد. برای مثال در ساتانیزم یا شیطان پرستی چند نمونه ضد دعا قابل توجه است:

۳۶. به نام شیطان ای فرمان روای زمین، ای پادشاه جهان، من گردن می‌نهم نیرویی از تاریکی را که امانت گذارده فرمانروای دوزخی بر دوش من. باز کن پهنای دروازه جهنم را و برسان اکنون از عمق وجودم سلامم را به برادرت و خواهرت و دوستت.

۳۷. پیش بفرست ای شیطان، پیامبر شهوت و لذت را و بگذار زشتی‌ها در تاریکی من جلوه‌گر شوند تا بتوانم آنها را انجام دهم.
۳۸. ای پنهان شده در تاریکی، ای نگهبان جاده‌ها، ای کسی که نیروی تو همه جا ظاهر می‌شود، آماده کن برای لطف خود ارادتمند خود را. کسی را که به تو اعتقاد دارد و دچار عذاب شده است.
۳۹. جدا کن او را برای خودت، حفاظت نما او را. نه به خاطر بی‌لیاقتیش، مضطرب نساز او را. کمک کن او را در میان آب و آتش و زمین و باد.
۴۰. این است پیام ما به نام شیطان. این لطف شامل کسی می‌شود که حکومت شیطان را بر خود بپذیرد. پس باید نام شیطان را بر خود قرار داده و در رگ و گوشت خود جریان دهد تا در زمین برای ابد زندگی کند. زیستنی جاوید. درود بر شیطان.
- اما در ادبیات مربوط به اشو، ضد دعا با تعابیر شبه الهیاتی و استدلالی شبه کلامی خطرناکی که خاص این فرقه نوظهور است همراه می‌شود. برای فهم بهتر این مطلب ما در ادامه به چند نکته که برگرفته از نوشتارهای اشو پژوهی است خواهیم پرداخت. در این نکته‌ها به خوبی ضدیت عقیدتی اشو با دعا و در رأس آن مخالفت با خداوند به عنوان محور دعاخوانی و نیز مسلمانان^۱ دیده می‌شود.
۴۱. خدایی وجود ندارد تا به دعای تو گوش دهد.
۴۲. جایی برای دعا وجود ندارد، زیرا دعا خدامحور است. اگر خدایی وجود نداشته باشد، تو نزد چه کسی می‌توانی دعا کنی؟
۴۳. کسی نیست که دعایت را بشنود. تمام دعاها توهین و تحقیر و تنزل از مقام انسانی است.
۴۴. تمام دعاها زشت هستند. تو نزد افسانه‌ای زانو می‌زنی که وجود ندارد.
۴۵. پنج میلیارد نفر دعا می‌کنند و فقط یک نفر است که می‌شنود! آیا فکر می‌کنی که او سالم باقی بماند؟
۴۶. “نان روزانه ام را به من بده” چرا برای تمام عمرت در خواست نکنی و تمامش نکنی؟ یک بار دعا کفایت می‌کند.

^۱ اشو مسلمانان را “محمدیان” می‌نامد.

۴۷. ولی تو هر روز او را به زحمت می‌اندازی، مانند یک زن که به شوهرش نق می‌زند، صبح و شام.
۴۸. و «محمدیانی» هستند که پنج بار در روز دعا می‌کنند. آنان نق زن‌های بزرگی هستند. و بالاخره می‌توان به سنتز نهایی اشو و اشویی‌ها درباره دعوت از مردم برای ضد دعا اشاره کرد:
۴۹. کسی وجود ندارد که دعایتان را بشنود، کسی نیست که به دعایتان پاسخ دهد.
۵۰. تمامی مذاهب شما را برون‌گرا می‌سازند تا شما به درون رو نکنید. دعا یک چیز برون‌گراست.
۵۱. شما نزد آن خدا فریاد می‌کشید، ولی این شما را از خودتان دور می‌کند. هر دعایی غیر مذهبی است.
۵۲. پس از دعا پرهیز کنید. دعا چیزی جز تکه پاره‌های افسانه‌ای به نام خدا نیست. دعا شما را از حقیقت وجودین خود دور می‌کند.
۵۳. عمیق‌تر وارد مراقبه شود. این تنها دیانت ممکن است.

۶) معنانشناسی فرهنگی دعای اسلامی و شیعی

- با توجه به مروری که بر ادبیات دعاپژوهی عام داشتیم، جا دارد ببینیم در این ادبیات چه تصویری از دعای اسلامی ارائه شده است. روی هم واری ادبیات دعاپژوهی اسلامی، که به صورت الکترونیکی (ایترنیتی) موجود است، نشان می‌دهد آنها روی چند نکته و ایده زیر متمرکز شده‌اند:
۵۴. «نماز» (صلاه) در اسلام مترادف با «دعا» است و جزو ارکان بنای پنج‌گانه دین در کنار حج، زکاه، روزه و جهاد است.
۵۵. ادای فریضه واحد «نماز، دعا و عبادت»، وفق نص قرآن کریم، گرایشی فطری و حقانی هستند که همه مؤمنان و مسلمین ابراهیمی به آن خوانده شده‌اند.
۵۶. وفق نص قرآن کریم، ادای فریضه واحد «نماز، دعا و عبادت» در بین تمام انبیای الهی امری مکلف بوده است.

۵۷. دعای اسلامی در «نمازهای یومیه» با هدف خواندن خداوند و خواستن از او برای هدایت انسان مؤمن در راه مستقیم^۱ تکرار می‌شود.
۵۸. دعای اسلامی، سلاحی برای مبارزه با «شُرک و کفر» است.
۵۹. «دعای شیعی»، به عنوان کامل‌ترین نوع دعای دینی و اسلامی، سلاحی «عقیدتی جهادی» است.
۶۰. وفق سنت ائمه اطهار (ع)، دعای شیعی منجر به تقرب به خداوند، تقویت ایمان، فرح باطنی، بیداری قلب و عقل و آرامش روحی می‌شود.
۶۱. باید میان «دعا و نیایش» تمایز قایل شد. نیایش شرح منزلت خداوند است و نه خواستن از خدا، ولی دعا با خواستن چیزی از خداوند نیز همراه است.
۶۲. در قرآن مجید تمام عالم در حال «نیایش» (تسبیح) باری تعالی هستند^۲.
۶۳. باید بین دعاها «زمینی»، یعنی دعاهایی که با تعلقات خاکی و درخواست‌های معمولی ما از خداوند مرتبط هستند، و «آسمانی»، یعنی دعاهایی که معطوف به نیازهای معنوی متعالی است، تمایز قایل شد. در شریعت اسلامی، دعاها «زمینی» زیادند، ولی مربوط به «عامه» مردم‌اند؛ اما دعاها «آسمانی» هم هستند که مختص «خواص»‌اند. این دعا البته زمینه‌ساز «نیایش»^۳ است.
۶۴. تفاوت‌های اصلی میان «دعا و نیایش اسلامی» را باید در چند محور دید: تفاوت در کلام و لحن، نیایش خواندن خداوند در درون است و خلاف دعا که لسانی هم هست؛ تفاوت در دیالوگ، نیایش مقدماتی دارد ولی بی‌انتهاست، اما دعا بدون مقدمه است ولی پایانی دارد؛ تفاوت در ریتم، دعا با ریتم «غصه» همراه است، اما نیایش با «غم» که عمیق‌تر است همراه است؛ تفاوت در حالت، دعا نیازمند هیچ حالتی نیست، اما نیایش به خشوع و خضوع قلبی پیش از نیایش نیازمند است.

^۱ اهدنا الصراط المستقیم

^۲ یسبح ما فی السموات و الارض

^۳ منظور وصف صفات الهی و غرق شدن در ذکر خداوند است.

جدول شماره ۱: شاکله دعاپژوهی اسلامی - شیعی

مضمون و ایده
۱. «نماز» در اسلام مترادف با «دعا» است و جزو ارکان بنای پنج‌گانه دین در کنار حج، زکاه، روزه و جهاد است.
۲. ادای فریضه واحد «نماز و دعا و عبادت»، وفق نص قرآن کریم، گرایش فطری و حقانی هستند که همه مؤمنان و مسلمین ابراهیمی به آن خوانده شده‌اند.
۳. وفق نص قرآن کریم، ادای فریضه واحد «نماز و دعا و عبادت» در بین تمام انبیای الهی امری مکلف بوده است.
۴. دعای اسلامی در «نمازهای یومی» با هدف خواندن خداوند و خواستن از او برای هدایت انسان مومن در راه مستقیم تکرار می‌شود.
۵. دعای اسلامی، سلاحی برای مبارزه با «شُرک و کفر» است.
۶. «دعای شیعی»، به عنوان کامل‌ترین نوع دعای دینی و اسلامی، سلاحی «عقیدتی جهادی» است.
۷. وفق سنت ائمه اطهار (ع)، دعای شیعی منجر به تقرب به خداوند، تقویت ایمان، فرح باطنی، بیداری قلب و عقل و آرامش روحی می‌شود.
۸. باید میان «دعا و نیایش» تمایز قابل شد. نیایش شرح منزلت خداوند است و نه خواستن از خدا، ولی دعا با خواستن چیزی از خداوند نیز همراه است.
۹. در قرآن مجید تمام عالم در حال «نیایش» (تسبیح) باری تعالی هستند.
۱۰. باید بین دعاها «زمینی» (دعاهایی که با تعلقات خاکی و درخواست های معمولی ما از خداوند مرتبط هستند) و «آسمانی» (که معطوف به نیازهای معنوی متعالی است) تمایز قابل شد. در شریعت اسلامی دعاها «زمینی» زیادند، ولی مربوط به «عامه» مردم‌اند؛ اما دعاها «آسمانی» هم هستند که مختص «خواص»‌اند. این دعا البته زمینه‌ساز «نیایش» (وصف صفات الهی و غرق شدن در ذکر خداوند) است.
۱۱. تفاوت‌های اصلی میان «دعا و نیایش اسلامی» را باید در چند محور دید: تفاوت در کلام و لحن (نیایش خواندن خداوند در درون است بر خلاف دعا که لسانی هم هست)؛ تفاوت در دیالوگ (نیایش مقدماتی دارد ولی بی‌انتهاست، اما دعا بدون مقدمه است ولی پایانی دارد)؛ تفاوت در ریتم (دعا با ریتم «غصه» همراه است اما نیایش با «غم» که عمیق تر است همراه است)؛ تفاوت در حالت (دعا نیازمند هیچ حالتی نیست، اما نیایش به خشوع و خضوع قلبی پیش از نیایش نیازمند است).

بحث و نتیجه‌گیری

همان‌گونه که ملاحظه شد طیف گسترده ادبیات دعاپژوهی متضمن مطالبی درباره ماهیت دعا، مقایسه بینادینانی دعا و ارکان و موقعیت دعا هستند. ایده‌هایی هم که ما از این نوع ادبیات استخراج کردیم به نوعی نشان دهنده اهمیت جهانی و بینادینانی دعاست. این ایده‌ها مبنای خوبی برای بسط مبانی نظری دعا هستند که خود موضوع پژوهش مستقلی است. از منظر جامعه‌شناسی دعا همچنان موقعیت و شأن ممتاز دعای اسلامی و شیعی بارز است.

در این باره این مقاله حاوی چند نکته بارز است:

۱- ادبیات دعاپژوهی موجود سه گونه دعای دینی متصور است: دعای ابراهیمی، دعای اسلامی، دعای شیعی.

۲- ریخت‌شناسی دعای ابراهیمی مشتمل است بر:

الف) تجلی تجربه‌ای از تدین و تعبد؛

ب) تلاش برای متصل کردن "من، تو، او و ما" به امر مقدس و باری تعالی؛

پ) درخواست هدایت خود و دیگری؛

ت) عمل استغاثه، شکرگذاری، توسل، نذرکردن، عرض حال، شکواییه، اعتراف، استغفار، شفاعت توبه و انابت.

۳- معناشناسی دعای اسلامی، به عنوان سرآمد دعای ابراهیمی، حاکی از این وجوه بارز است:

الف) گرایش فطری که همه مؤمنان و مسلمین ابراهیمی به آن خوانده شده‌اند؛

ب) فریضه‌ای در کنار صلاه، برای تکمیل عبادت روزانه مسلمانان؛

پ) عملی مؤمنانه با هدف خواندن خداوند و خواستن از او برای هدایت انسان مؤمن در راه مستقیم؛

ت) سلاحی برای مبارزه با "شُرک و کفر"؛

ث) درخواست از خداوند برای نیازهای مادی و معنوی متعالی.

۴- هستی‌شناسی دعای شیعی، به عنوان سرآمد دعای ابراهیمی اسلامی، مبین این شئون متمایز است:

الف) دعای اسلامی تجلی نیاز و عشق است؛

ب) دعای شیعی مشتمل است بر سه بعد: فقر و نیاز، احساس عارفانه و عاشقانه و خودآگاهی و آموزش عقیدتی سیاسی ایدئولوژیک؛

پ) دعای شیعی دارای بعد مسئولیت انقلابی معنوی نیز هست؛

ت) دعای شیعی مسیری است عاشقانه و عارفانه برای رهایی از زندان نفس و خویشتن خویش؛

ث) دعای شیعی در شکل علوی و سجادی آن مکتبی است که تجلی‌گاه عشق، آگاهی نسبت به جهان و عرصه نیازهای انسانی، نماد جهاد و مبارزه اجتماعی فرهنگی سیاسی در یک وضعیت ناهنجار اجتماعی است.

۵- اما زیست جهان فرهنگی و دینی با نقیض دعای دینی همراه و مواجه شده است؛ این زیست جهان همانا ضد دعا است. نمونه بارز این ضد دعا ساتانیزم یا شیطان‌پرستی است که چند نمونه از ضد دعای آن در این مقاله تحلیل شد:

الف) به نام شیطان ای فرمانروای زمین، ای پادشاه جهان، من گردن می‌نهم نیرویی از تاریکی را که امانت گذارده فرمانروای دوزخی بر روی دوش من. باز کن پهنای دروازه جهنم را و برسان اکنون از عمق وجودم سلامم را به برادرت و خواهرت و دوستت.

ب) پیش بفرست ای شیطان پیامبر شهوت و لذت را و بگذار زشتی‌ها در تاریکی من جلوه‌گر شوند تا بتوانم آنها را انجام دهم.

پ) ای پنهان شده در تاریکی، ای نگهبان جاده‌ها، ای کسی که نیروی تو همه جا ظاهر می‌شود، آماده کن برای لطف خود ارادتمند خود را. کسی را که به تو اعتقاد دارد و دچار عذاب شده است.

ت) جدا کن او را برای خودت، حفاظت نما او را. نه به خاطر بی‌لیاقتیش، و مضطرب نساز او را. کمک کن او را در میان آب و آتش و زمین و باد.

ث) این است پیام ما به نام شیطان. این لطف شامل کسی می‌شود که حکومت شیطان را بر خود بپذیرد. پس باید نام شیطان را بر خود قرار داده و در رگ و گوشت خود جریان دهد تا در زمین برای ابد زندگی کند. زیستنی جاوید. درود بر شیطان.

۶- می‌توان به نسخه نهایی از معنویت‌گرایی بدون دعا (عرفان شرقی هندی اشویی) درباره دعوت از مردم برای ضد دعا اشاره کرد :

الف) کسی وجود ندارد که دعایتان را بشنود، کسی نیست که به دعایتان پاسخ دهد؛

ب) تمامی مذاهب شما را برون‌گرا می‌سازند تا شما به درون رو نکنید. دعا یک چیز برون‌گرا است.

پ) شما نزد آن خدا فریاد می‌کشید. ولی این شما را از خودتان دور می‌کند. هر دعایی غیر مذهبی است.

ت) پس از دعا پرهیز کنید. دعا چیزی جز تکه پاره‌های افسانه‌ای به نام خدا نیست. دعا شما را از حقیقت وجودین خود دور می‌کند.

ث) عمیق‌تر وارد مراقبه شوید. این تنها دیانت ممکن است.

زیست جهان فرهنگی معاصر ما مملو است از تجلی‌های فرهنگی و معنویت‌گرایی‌های متنوعی که هر کدام به نوعی قرین با دعا خوانی است. در این میان البته گوی سبقت از حیث محتوایی و سرآمدی از آن دعای شیعی است که مثال بارز و برجسته دعای ابراهیمی اسلامی است.

جدول شماره ۲: مدل نظری دعای اسلامی شیعی

ایده	استراتژی
<p>۱- دعا تجربه تدین و تعبد است</p> <p>۲- دعا متصل کردن من، تو، او و ما به امر مقدس و باری تعالی است.</p> <p>۳- دعا یک عمل تربیتی برای هدایت خود و دیگری است.</p> <p>۴- دعا مشتمل است بر استغاثه، شکرگذاری، توسل، نذرکردن، عرض حال، شکواییه، اعتراف، استغفار، شفاعت و توبه و انابت.</p> <p>۵- دعا هم یک متن مقدس برای برقراری ارتباط با خداست هم نوعی عمل عبادی برای تقویت رابطه با خدا است و هم یک سوژه است برای مفصل‌بندی قطعات دینی در کنار هم.</p>	<p>ریخت شناسی، وجود شناسی و معناشناسی «دعای ابراهیمی»</p>
<p>۶- دعای اسلامی مانع مسئولیت، تلاش و سعی عقلانی نیست.</p> <p>۷- دعای اسلامی اسباب مبارزه اجتماعی به صورت امر به معروف و نهی از منکر است.</p>	<p>فلسفه اجتماعی «دعای اسلامی»</p>
<p>۸- دعای اسلامی تجلی نیاز و عشق است.</p> <p>۹- دعای شیعی مشتمل است بر سه بعد: فقر و نیاز، احساس عارفانه و عاشقانه و خودآگاهی و آموزش عقیدتی سیاسی ایدئولوژیک.</p> <p>۱۰- دعای شیعی (علاوه بر داشتن ویژگی‌های دعای اسلامی) دارای بعد مسئولیت انقلابی معنوی نیز هست.</p> <p>۱۱- دعای شیعی مسیری است عاشقانه و عارفانه برای رهایی از زندان نفس و خویشتن خویش.</p> <p>۱۲- دعای شیعی (در شکل علوی و سجادی آن) مکتبی است که تجلیگاه عشق، آگاهی نسبت به جهان و عرصه نیازهای انسانی، نماد جهاد و مبارزه اجتماعی فرهنگی سیاسی در یک وضعیت ناهنجار اجتماعی است.</p>	<p>فلسفه سیاسی و فرهنگی «دعای شیعی»</p>

منابع

- اسماعیلی گله جاری، مرضیه (۱۳۸۵)، تبیین فلسفی استجابات دعا از دیدگاه ملاصدرا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد الهیات و معارف، دانشگاه قم.
- الوندی، منصوره (۱۳۸۱)، تبیین فلسفی کلامی دعا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد فلسفه و کلام، دانشگاه قم.
- حسین شریفی، احمد (۱۳۸۹)، عرفان و عارفان حقیقی، تلخیص رضا درگاهی فرد، قم: نشر شهاب الدین.
- حسین شریفی، احمد (۱۳۸۹)، ویژگی‌های عارفان دروغین، تلخیص رضا درگاهی فرد، قم: نشر شهاب الدین.
- حسین شریفی، احمد (۱۳۸۹)، شاخصه‌های عرفان کاذب، تلخیص رضا درگاهی فرد، قم: نشر شهاب الدین.
- حسینی نایینی، شمس الدین (۱۳۸۶)، فلسفه دعا و مقایسه دعا در اسلام و سایر ادیان، تهران: نشر شاهد.
- حسن نصیری، فاطمه (۱۳۷۹)، نقش و اهمیت دعا از دیدگاه امام خمینی ره، رساله دکترای علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قم.
- حقیقی، کمیل (۱۳۸۹)، دلایلی لاما، قم: نشر شهاب الدین.
- طه موسوی، محمد (۱۳۸۳)، دعا و کارکرد آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد اخلاق و تربیت، دانشگاه جامعه المصطفی.
- شهیدی، سید مهدی (۱۳۸۹)، «سیری در دعا و نگرش متون دعایی»، مجله اندیشه صادق، شماره ۱۳ و ۱۴: ۵۲-۶۱.
- لطیفی، محمد (۱۳۸۹)، تعالیم عرفانی امام سجاد ع در صحیفه سجاده، پایان‌نامه کارشناسی ارشد تصوف و عرفان اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب قم.
- فلاحتی، حمیدرضا (۱۳۸۹)، سای بابا، قم: نشر شهاب الدین.
- فلاحتی، حمیدرضا (۱۳۸۹)، شیطان‌گرایی مدرن، قم: نشر شهاب الدین.
- مشکانی سبزواری، عبدالحسین (۱۳۸۹)، آیین ساحری کارلوس کاستاندا، قم: نشر شهاب الدین.
- مشکاتی فر، رضا (۱۳۸۹)، اکنکار، قم: نشر شهاب الدین.
- مظاهری سیف، حمیدرضا (۱۳۸۹)، راه‌ها و ب راه‌های عشق - اشو، قم: نشر شهاب الدین.
- مظاهری سیف، حمیدرضا (۱۳۸۹)، دنیای معنوی پائولو کوئیلو، قم: نشر شهاب الدین.
- مظاهری سیف، حمیدرضا (۱۳۸۹)، آرامش در تی.ام: کاوشی در مبانی و شاخ‌های عرفان‌های پست مدرن - مورد پژوهی تی.ا.ام، قم: نشر شهاب الدین.

• مظاهری سیف، حمیدرضا (۱۳۸۹)، **فالون دافا**، قم: نشر شهاب الدین.

- Bowering (2004), Article of "prayer", in J. Dammen Mcaliffe. (Ed)(2004)Encyclopedia of Quran, Leiden, brills, vol 4.
- Chi tick, W.C (2005), Article of "Dhikr", in L. Jones(Ed) (2005) Encyclopedia of Religion, USA, McMillan.
- Clark, A.E and Lelkes.O (2009), "Let Us Pray: Religious Interactions in Life Satisfaction", <http://www.pse.ens.fr>> working paper, no 1, January 2009.
- Craib, i (1996), **Classical Social Theory: An Introduction to the Thought of Marx, weber, Durkheim, Simmel**, London: oxford university press.
- Dammen, Mcaliffe(Ed) (2004), "Encyclopedia of Quran, Leiden", **brill**, vol 4.
- Ellis, B and Wirzbald, N (Eds)(2005), **The Phenomenology of Prayer**, London: Fordham university press.
- Gill, Sam.D (2005),article of "Prayer",in L.Jones(Ed)(2005) Encyclopedia of Religions, usa,mcmillan.
- Hank,K and Schaan, M (2008), "Cross-National Variations in Correlation Between Frequency of Prayer and Health Among Older Europeans", **Research on Aging**,vol 30,no 1 , pp: 36-54.
- Jones, L(Ed) (5005), **Encyclopedia of Religions**, USA: McMillan.
- Kats, C and Tout, L (2005), "Emmanuel levinas: Critical Assessment of Leading Philosopher", **Routledge**, 4 vols.
- Keenan, W.J.F (2003), "Rediscovering the Theological in Sociology: Foundations and Possibilities", tcs, vol20.
- Marshall, G (1998), **Dictionary of Sociology**, London: oxford university press.
- Mclean, I (1996), **Dictionary of Politics**, London: oxford university press.
- Poloma, M.M and Pendelton, B, F (1989), "Exploring of Prayer and Quality of a Research Note", **Review of Religious Research**, vol13.
- Ritzer, G (1988), **Sociological Theory**, USA, Alfred A.knopf Inc.
- Riggs, T(Ed) (2005), **World Mark Encyclopedia of Religious Practices**, 3 vols.
- Robbins, J (2005), **Who Prays? Levinas on Irremissibly Responsibility**, in **B.E.Benson and N.Wirsbald (2005) (Eds) The Phenomenology of Prayer**, London: Fordham university press.
- Seidman, s and Alexander, j.c (Eds) (2001), **The New Social Theory Reader: Contemporary Debates**, London and New York: Routledge.
- Swing wood, a (1991), **A History of Sociological Thought**, London: Macmillan press ltd.
- Turner, J. H et al (1998), **The Emergence of Sociological Theory**, London and New York: Wadsworth publishing company.
- Turner, J. H et al (1998), **The Structure of Sociological Theory, London and New York**, Wadsworth publishing company.
- Wernick,A (2000), "From Comte to Budrillard:Socio- Theology After The End of The Social", tcs,vol 17
- Williams, R.H (2007), "The Languages of the Public Sphere: Religious Pluralism", **Institutional Logics and Civil Society, the Annals of the American Academy of political and Social Science**, vol 612.